

Getemde leeuw of sluwe vos?

Angela Merkels politieke retoriek en strategie in het licht van de kredietcrisis

Als er een politicus is die de afgelopen jaren kritiek te verduren kreeg, dan is het Angela Merkel. Hoe komt het toch dat Merkel door veel critici verguisd wordt, terwijl ze door de Duitse bevolking op handen wordt gedragen? De verklaring ligt deels in haar politieke stijl, deels ook in de complexe werkelijkheid van de kredietcrisis, die haar regeerperiode in een ander licht stelde. Ze nam een groot risico door het lot van de euro aan haar eigen lot te verbinden. Maar daarmee nam ze de binnenlandse kritiek de wind uit de zeilen. Voor de EU zou het goed zijn wanneer ook de Angelsaksische wereld oog krijgt voor Duitse oplossingen.

De afgelopen decennia is het vertalen van politieke doelen in concreet beleid steeds lastiger geworden. Omgekeerd hebben politici vaak moeite nieuw beleid om te zetten in een geloofwaardig politiek vertoog. De Amerikaanse president Barack Obama heeft een legitimatieprobleem omdat zijn speeches zo aansprekend en vaak ook veelbelovend zijn dat het beleid er bleekjes bij afsteekt. Je zou bijna vergeten dat hij op zijn minst één revolutionaire wet door het Amerikaanse Congres heeft gesleept, de *Patient Protection and Affordable Care Act*, beter bekend als Obama- of Medicare.

Voor Angela Merkel is het probleem juist omgekeerd. Zij is bepaald minder goed in staat het publiek op sleeptouw te nemen. Zij zelf vindt dat je politici moet afrekenen op hun daden. Politici moeten niet méér beloven dan ze kunnen waarmaken. Maar deze vorm van politiek bedrijven heeft tot menig spraakverwarring geleid. Analisten hadden op het hoogtepunt van de kredietcrisis vaak moeite om haar stap-voor-stap

benadering te duiden. Zelfs Helmut Kohl zag op een gegeven moment door de bomen het bos niet meer en mengde zich in het debat over het EU-beleid van zijn voormalige protégé. Tegen vrienden zou hij hebben gezegd dat Merkel zijn Europa kapot maakt.

Tegen deze achtergrond duid ik in dit artikel Merkels politieke retoriek. Ik geef aan wat haar motieven zijn om geen vergezichten prijs te geven en waarom ze door analisten – niet de minsten – vaak verkeerd wordt begrepen. Soms lijkt het of het Duitse volk haar meer vertrouwt dan de meeste analytici. Ook besteed ik aandacht aan haar strategie. Op specifieke beleidsterreinen is zij vaak zeer sterk aanwezig. Zo heeft zij een heel heldere visie op de inrichting van de democratie in de EU, een visie die sterk verschilt van die van haar minister van financiën Schäuble. Tot slot bespreek ik de Duitse relatie tussen binnen- en buitenlandse politiek. Door een aantal factoren wordt de kloof tussen nationale en Europese politiek in Duitsland veel minder sterk gevoeld dan in andere

Hanco Jürgens is wetenschappelijk medewerker van het Duitsland Instituut aan de Universiteit van Amsterdam. Gesubsidieerd door het Montesquieu Instituut deed hij onderzoek naar de invloed van de EU op de Nederlandse en Duitse sociale, politieke en constitutionele verhoudingen.

landen. Dat is volgens mij een belangrijke verklaring voor het feit dat een eurokritische, rechts-populistische partij tot nu geen voet aan de grond heeft gekregen in Duitsland.

De kunst van het zwijgen

Merkels manier van politiek bedrijven is een duidelijke stijlbreuk met haar voorgangers. Helmut Kohl en Gerhard Schröder deinsden er niet voor terug grote woorden te gebruiken. Kohl zag de Europese integratie als een historische opdracht. Hij sprak in dit verband graag over de “gena-

Groeipact zo te versoepelen dat Duitsland geen boete hoefde te betalen.

Angela Merkel zette zich sterk af tegen deze manier van politiek bedrijven. Zij heeft geen behoefte aan grote woorden. In 2009, tijdens haar Humboldt-Rede over Europa, hekelde ze de debatten over een ideale eindtoestand van de EU, zoals die eerder waren aangezwengeld door Joschka Fischer. Volgens Merkel dragen deze debatten ertoe bij dat burgers geen echt vertrouwen in de EU van vandaag ontwikkelen. In plaats van over verre doelen te spreken, moeten poli-

De idee van Duitsland als een republiek zonder kompas blijft hardnekkig overeind staan. In Duitsland zelf wordt die kritiek het sterkst verwoord door filosoof Jürgen Habermas, die de regering opportunistische machtspolitiek verwijt. Foto Walt Stoneburner

de van de late geboorte” – doelend op zijn generatie, die net te jong was om te dienen in de *Wehrmacht*. In woord was hij een groot voorstander van een politieke unie, maar in de praktijk liet hij dit idee gemakkelijk vallen. Dat leidde tot veel misverstanden, niet in de laatste plaats bij de Nederlandse diplomatie, die in de onderhandelingen voorafgaand aan het Verdrag van Maastricht tevergeefs rekende op Kohls steun bij het voorstel voor een sterk Europees Parlement en een sterke Commissie. Kohls opvolger, de mediakan-selier Gerhard Schröder, vond dat de verbreding en verdieping van de EU moesten worden vastgelegd in een grondwet voor Europa. Maar toen het Duitse begrotingstekort boven de drie procent uitkwam, wist hij de regels van het Stabiliteits- en

tici steeds kijken naar de noodzakelijk te nemen eerstvolgende stap.

In een recente biografie van Merkel wordt een vergelijkbaar argument aangehaald om niet teveel uit te weiden over vergezichten. In 2006 zou ze een studie onder ogen hebben gekregen, waarin wordt aangetoond dat kiezers sceptischer worden naarmate ze meer informatie krijgen, omdat zaken dan te gecompliceerd lijken. Merkel heeft de studie ter harte genomen.¹ Over details spreekt ze liever niet, wel over waarom ze een maatregel heeft genomen. Ze ziet het als haar opdracht vertrouwen te schenken, positief te denken en hoop te geven. Dat is wat de kiezer graag wil.

Merkels strategie om niet te veel prijs te geven, is echter ook een vorm van machtspolitiek. Zij is als geen ander in staat om te zwijgen. In een recent interview met het vrouwenblad *Brigitte* zei ze dat zwijgen nodig is om verstandig te kunnen praten. Net als haar voorbeeld Helmut Kohl staat ze erom bekend pas laat besluiten te nemen. Dat heeft het voordeel dat anderen vaak hun kruut verschoten hebben, dat er op termijn vanzelf een consensus ontstaat of dat problemen zo urgent zijn geworden dat de kanselier uiteindelijk als een scheidsrechter boven de partijen de definitieve beslissing kan nemen.

Een ander voordeel van deze stijl van politiek bedrijven is dat Merkel, net als Kohl, belangrijke beleidswijzigingen vrijwel ongemerkt voorbij kan laten gaan. Dit gegeven laat zich illustreren aan de hand van haar EU-politiek. Met de oprichting van een Europese Financiële Stabiliteitsfaciliteit (EFSF) in juni 2010 werd duidelijk dat ter bestrijding van de crisis gezocht werd naar oplossingen buiten de Europese Commissie om. In de voorstellen die Merkel sindsdien heeft geïnitieerd speelde de Commissie geen belangrijke rol. De koerswijziging in de Duitse buitenlandse politiek is echter nooit aangekondigd. Pas recent zegt Merkel in interviews dat zij niet voor uitbreiding van macht van de Europese Commissie is.

Een tweede interessante koerswijziging die op professionele wijze buiten de media is gehouden, is de Duitse CO₂-politiek. Duitsland, Merkel als voormalig minister van milieu voorop, staat aan de basis van de invoering van emissierechten, die landen of bedrijven tegen betaling het recht geven broeikasgassen uit te stoten. Door een te royale uitgave van deze emissierechten aan bedrijven en door de kredietcrisis is een overschot ontstaan. Op de veiling brengen ze niets op. De EU wilde verandering brengen in dit falend beleid, maar vond Duitsland op haar weg. Duitsland is immers bezig een kostbare omwenteling in de energie-sector tot stand te brengen. Extra kosten voor emissierechten zouden alleen maar op nog meer bezwaren stuiten vanuit de industrie. Merkel heeft goed geluisterd naar de sterke autolobby. Het belang van invoering van Duitse duurzame energiebronnen, wind- en zonne-energie, gaat hier voor de Europese bestrijding van CO₂-uitstoot, de ene milieumaatregel ten koste van de ander. Door dit soort stilzwijgende koerswijzigingen hebben analisten moeite haar beleid te volgen. Het leidt tot interessante speculaties over wanneer Merkel tot nieuwe inzichten is gekomen en tot felle kritiek op inconsistent beleid.

Merkels critici

Merkel heeft zich vaak gedistantieerd van Schröders buitenlandbeleid. Een verdeeld Europa, zoals gedurende de Irak-oorlog, wilde zij te allen tijde voorkomen; de relaties met de Verenigde Staten moesten worden hersteld; en verdragen dienden te worden nageleefd in plaats van bijgesteld. Opmerkelijk is dat desondanks de idee van een republiek zonder kompas hardnekkig is blijven bestaan. Het verwijt heeft wel een andere inhoud gekregen. De regering-Schröder/Fischer werd verweten geen heldere politieke oriëntatie in de internationale verhoudingen te hebben. Door zich diverse malen te distantiëren van de Verenigde Staten, de Frans-Duitse as te omarmen en toenadering te zoeken tot Rusland en China, zou de rood-groene coalitie een moderne vorm van *Schaukelpolitik* bedrijven. Tijdens het eerste kabinet-Merkel, de grote coalitie, werd die balans enigszins hersteld. Maar nadat de kredietcrisis uitbrak, bleek de kritiek op Duitsland als een 'republiek zonder kompas' hardnekkig.² Er volgden nieuwe verwijten van gebrek aan oriëntatie, besluiteloosheid en veronachtzaming van bestaande verhoudingen.

Deze kritiek wordt in Duitsland zelf het sterkst verwoord door Duitslands meest beroemde filosoof Jürgen Habermas, die de regering opportunistische machtspolitiek verwijt die eerder door opinieonderzoeken dan door consistent beleid wordt bepaald.³ De steun van Merkel voor democratische procedures in de EU en de sterke nadruk op Duitse oplossingen voor Europese problemen leiden tot onderlinge ressentimenten en tot het afgeven op het Brusselse monster, dat de schuld van het economisch falen in de schoenen krijgt geschoven. Uit een heel andere hoek komt de kritiek van Duitslands bekendste econoom, Hans-Werner Sinn, die zich verzet tegen elk reddingsmechanisme, omdat daardoor in zijn ogen de problemen niet opgelost maar vooruitgeschoven worden.⁴ Pappen en nathouden heeft volgens hem geen zin. Griekenland moet hooguit hulp krijgen om de pijn te verlichten tijdens het verlaten van de eurozone. En het opkoopprogramma van staatsobligaties door de ECB kan het beste meteen worden stopgezet. Sinn staat met zijn kritiek met beide benen in een stevige Duitse traditie van ordoliberalen, d.w.z. voorstanders van een sterke staat, die optreedt als hoeder van de orde en de regels bepaalt voor een vrije markt, zonder zelf partij te zijn. Ordoliberalen vestigen bij crises hun aandacht op betere regelgeving en herstel van de aanbodzijde van de economie.

Hoewel Sinn ook in Duitsland een groot aanzien geniet, geloof ik niet dat hij door de Duitse politieke elite nog serieus wordt genomen. Het zijn vooral de buitenlandse eurocritici die vaak onterecht in hem een bondgenoot zien, omdat hij eveneens een fel criticus van Merkels economisch beleid is. Maar waar Sinns kritiek voortkomt uit de zorg voor onterechte steunmaatregelen die leiden tot een gebrekkige herstructurering van de markt, zijn de meeste Angelsaksische economen bezorgd over vraaguitval. Martin Wolf en Wolfgang Münchau, toonaangevende columnisten van de ook in Nederland goed gelezen *Financial Times*, schrijven al enige jaren dat Duitsland als krachtigste economie van Europa snel een einde moet maken aan de politiek van loonmatiging en bezuinigingen. Alleen met Keynesiaanse stimuleringsmaatregelen komt de eurozone er bovenop. Duitsland moet als economische trekker van de eurozone fungeren, handelsoverschotten wegwerken door te investeren en lonen verhogen, opdat de disbalans tussen Noord- en Zuid-Europa wordt opgeheven. Tegenstrijdige visies op het oplossen van de kredietcrisis spelen hier een belangrijke rol.

Tegen deze achtergrond is het begrijpelijk dat ook een groot kenner van de Duitse politiek, de Britse politicoloog William E. Paterson, Merkel een gebrek aan visie ten aanzien van Europa toeschrijft. Paterson schrijft dit gebrek toe aan haar Oost-Duitse achtergrond, waardoor ze anders dan Kohl zonder empathie en emotionele betrokkenheid over de EU spreekt. Hij noemt Duitsland een *reluctant hegemon*, die door de kredietcrisis, zijns ondanks, in een hegemoniale rol is gekatapulteerd. Achter Duitslands nieuwe positie in het centrum van Europa zat geen enkele strategie. Andere lidstaten hebben het land deze rol opgedrongen omdat Duitsland nu eenmaal de sterkste economie van Europa heeft.⁵ Duitslands weerzin om deze rol op zich te nemen, heeft zeker ook te maken met binnenlandse druk. Het land staat niet meer te springen om de rol van *Zahlmeister* van Europa op zich te nemen. Het juninummer 2013 van *The Economist* bevat een *special report*, waarvan de titel is ontleend aan Paterson. Volgens de redacteurs is het strategisch denken opvallend afwezig in alle lagen van de regering. Merkel zelf zou hebben gezegd dat dit concept haar geheel vreemd is.⁶ De verklaring zoeken de redacteurs in Duitslands geschiedenis, waar geen ervaring is in succesvol internationaal leiderschap, waar de Europese integratie een uitweg bood tot verzoening met voormalige vijanden en waar een hunkering naar stabiliteit bestaat, juist omdat de Duitse geschiedenis zo weinig stabiele periodes heeft

gekend. Door Duitslands kleine-landen-mentaliteit blijft de vraag actueel of Duitsland Europa wel wil leiden.

In Nederland worden Engelse bladen als *The Economist* en de *Financial Times* goed gelezen. Hoezeer dit soort analyses doorwerkt, blijkt wel uit een studie van het Centraal Planbureau over de kredietcrisis, in het hoofdstuk getiteld: 'Duitsland: reus zonder richting', met als motto een citaat uit *The Economist* uit 2011: "We don't know what we want but we're happy to discuss it."⁷ En de toonaangevende Nederlandse columnist van *Het Financieele Dagblad*, Martin Visser, heeft in zijn treffende analyse van het verloop van de kredietcrisis een minder treffend hoofdstukje getiteld 'Dolend Duitsland'.⁸ In Vissers analyse staan Merkel en haar minister van financiën Schäuble vaak lijnrecht tegenover elkaar, is Duitsland wankelmoedig, onberekenbaar en onbetrouwbaar. Dat alles heeft niet bijgedragen aan een snelle oplossing van de kredietcrisis.

Merkels strategie

Veel misverstanden over Duitslands rol in de kredietcrisis zijn te herleiden tot oude clichés, die zelfs worden teruggevoerd tot aan de Duitse Michel uit de Biedermeier, een naïeve boerenjongen met een slaapmuts op, die de staat van het toenmalige, verdeelde Duitsland verbeeldde.⁹ Een van de belangrijkste misverstanden is wel dat de Duitse politiek geen richting heeft. Alsof Duitse politici zo bevangen zijn door het verleden dat ze geen stap durven te zetten, en al helemaal niet het eigen belang ervan durven in te zien. Bij Schröder en Fischer spitste de kritiek zich toe op inconsequent beleid. Merkel kreeg vaak het verwijt van onwetendheid. Deels is dit te danken aan haar politieke stijl. Zoals eerder aangeduid is zij weinig geneigd handvatten te bieden voor een beter begrip van haar beleid. Gevraagd naar haar ideologie heeft ze gezegd dat ze dan liberaal, dan weer conservatief, dan weer christelijk-sociaal is. Wordt zij gevraagd naar een plan voor Europa, dan geeft ze stevast antwoord over de kleine stapjes die moeten worden gezet om de grote problemen op te lossen (in de Engelse media vertaald met *muddling through*).

Zeker, Merkel heeft fouten gemaakt in de hectiek van de kredietcrisis. Samen met Sarkozy stelde ze in Deauville voor om de private sector structureel mee te laten betalen bij het kwijtschelden van schulden. De markten reageerden acuut op deze jobstijding. Europese politici hebben nog maanden nodig gehad om de schade te herstellen,

Merkels plan voor Europa: *muddling through*

door zo veel mogelijk te benadrukken dat alleen de banken met Griekse schuldpapieren moesten bloeden en dat het hier om een zeer uitzonderlijke gang van zaken ging. Zeker, Merkel heeft laten zien met het grootste gemak afstand te kunnen nemen van staand beleid. Na een vierdaagse reis langs een energiebeurs, windturbines, kern- en waterkrachtcentrales besloot haar regering in september 2010 om de Duitse kernreactoren acht tot veertien jaar langer open te houden dan gepland. Zes maanden later, na de ramp in de kerncentrale van Fukushima, besloot het kabinet tot een moratorium van drie maanden, waarna acht kerncentrales voorgoed werden gesloten en werd besloten de resterende centrales gefaseerd te sluiten tot 2022. Met deze radicale ommezwaai heeft Merkel alles op alles gezet om de verkiezingen in Baden-Württemberg te winnen. Habermas had op dit punt dus gelijk. Maar het gemak om gemaakte politieke keuzes te herzien, is niet hetzelfde als een gebrek aan strategie.

Merkels 'stapje voor stapje'-politiek is niet alleen een kwestie van politieke stijl of van een traditionele *lean back policy*, maar ook van machtspolitiek handelen. Sinds de kredietcrisis bestond deze politiek van achteroverleunen immers niet meer uit het afwachten totdat problemen overwaaien, maar uit het afwachten totdat de nood zo hoog was dat de triple-A landen in de eurozone voorwaarden konden stellen voor stevige hervormingen. Merkels terughoudend optreden voorafgaand aan het eerste hulppakket voor Griekenland heeft de eurozone extra geld gekost, omdat het bedrag dat moest worden uitgeleend exponentieel opliep, maar het had ook resultaat, omdat Griekenland eindelijk bereid was de strenge voorwaarden te accepteren. Eenzelfde strategie is in de Cyprus-crisis gevolgd. Hier bleek eens te meer hoeveel invloed het hulpbehoevende land kon uitoefenen op het akkoord. Duitsland drong aan op een structurele hervorming van Cypriotische banken, die veel te afhankelijk waren van Russische spaartegoeden. Dat is pas in laatste instantie gelukt.

Wie goed naar Merkel geluisterd heeft, wist dat er van een Grexit nooit sprake kon zijn. In de Humboldt-rede zei ze heel expliciet dat er met haar geen splitsingen in Europa tot stand gebracht worden. De Grexit bleef boven de markt zweven om Griekenland te dwingen tot de uit Duits oogpunt zo noodzakelijke hervormingen. Daarbij was er volgens mij nauwelijks sprake van misverstanden tussen Merkel en minister van financiën Schäuble. In verschillende varianten wisten zij de rol van *good cop / bad cop* goed te spe-

Een zwaaiende Angela Merkel. Foto Duncan Hull / dullhunk

len. Uiteindelijk had ook de Duitse Bundesbank grote invloed op het crisisbeleid. En op de achtergrond speelde het Bundesverfassungsgericht zeker ook een rol.

De meningsverschillen tussen Merkel en Schäuble liggen veeleer op het terrein van de Europese democratie. In zijn dankrede voor de prestigieuze internationale *Karlspreis* te Aken, die hij in 2012 ontving voor zijn verdiensten voor de Europese eenwording, sprak Schäuble zich uit voor een sterke Europese Commissie, met aan het hoofd een direct gekozen president, die wordt gecontroleerd door twee kamers: het Europees Parlement en de Europese Raad. Merkel heeft echter weinig op met het idee van een gekozen president aan het hoofd van de Europese Commissie. Het zou de machtsverhoudingen onnodig op hun kop zetten. In de nieuwe architectuur van de EU heeft de Commissie vooral een regulerende en controlerende taak. Het politieke wapengekletter vindt plaats in de Europese Raad. Volgens Merkel zijn de tegenstellingen tussen supranationale en intergouvernementele besluitvorming achterhaald. De Europese Raad, samengesteld uit democratisch gekozen regeringsleiders, maakt immers eveneens deel uit van de Europese wetgevende macht. In haar rede voor het Europa College te Brugge in november 2010, toen de kredietcrisis op het hoogtepunt was, stelde ze dat het in de EU om het samenspel van gecoördineerde actie tussen *stakeholders* gaat, die elk verantwoordelijk zijn voor hun terrein. Deze 'Uniemethode' is volgens haar democratisch gelegitimeerd in de democratische besluitvorming van de lidstaten én van het Europees Parlement. Veel daaraan tornen wil ze niet.

De gevoelde afstand tussen Brussel en Berlijn is veel minder groot dan in andere hoofdsteden

Merkels strategie in de eurozone is helder: de onderlinge verschillen in regelgeving op het gebied van banktoezicht, flexibilisering van de arbeidsmarkt, pensioenleeftijd en nettowinstbelasting moeten zo snel mogelijk worden verkleind. Dat kan alleen door hervormingen af te dwingen via een bankenunie, sturingsmechanismen, een reddingsfonds en de methode van open coördinatie. Dat deze maatregelen en garanties in de ogen van veel Fransen, Nederlanders en Britten een depolitiserende werking hebben, doordat ze de smalle marges in de politiek alleen maar smaller maken, deert haar niet. De maatregelen bevorderen het vertrouwen in de euro en dat vertrouwen betaalt zich uit in de waarde van de munt.

Merkels succes

Onder Merkel werd Duitsland een steeds machtigere speler in de EU. Merkel is in staat gebleken veel van haar politieke doelen zowel in Duitsland als in Europa vorm te geven. Lang niet op alle, maar wel op veel terreinen is het Duitse binnen- en buitenlandbeleid goed op elkaar afgestemd. In het voetspoor van Helmut Kohl stelt Merkel dat Duitse politiek EU-politiek is en andersom. Merkel plukt de vruchten van de hervormingen van de arbeidsmarkt onder Gerhard Schröder, de Hartz IV-verdragen, die aan de basis staan van een veel grotere EU-hervormingsagenda. Hierdoor is Duitsland in staat een effectieve EU-politiek te voeren. Niet dat Merkel alles erdoor kan drukken wat ze wil, in het geheel niet, maar ze is dankzij

haar ervaring en dossierkennis in staat ervoor te zorgen dat besluiten in de EU op zijn minst een Duits stempel lijken te hebben.

Om een aantal redenen is de gevoelde afstand tussen Brussel en Berlijn veel minder groot dan in andere hoofdsteden. Voor de meeste Duitse politici zijn hun ideeën van het ordoliberalisme, van een vrije markt die sterk is gereguleerd door de overheid, en van de sociale markteconomie gemakkelijk te transponeren naar het Europese niveau. De waarden van de Duitse sociale markteconomie zijn voor die politici de leidende principes in Europa. Duitsland is beter dan andere landen in staat geweest een omgeving te creëren, een *regional milieu*,¹⁰ waarnaar eigen institutionele oplossingen zijn geëxporteerd in een juridische taal die verwant is aan de eigen rechtspraak, en waar een arena van multilaterale samenwerking is gecreëerd, waarin de belangen van Duitsland kunnen floreren. Het Duitse gevoel van congruentie tussen de binnenlandse politieke verhoudingen en de verhoudingen in de EU is groter dan elders. De Duitse kiezer herkent in Brussel, en niet te vergeten in Frankfurt, veel elementen van de eigen binnenlandse politiek, met de vele *checks and balances*, de trage onderhandelingscultuur en de steeds sterker wordende sturingsmechanismen om de uiteenlopende delen bijeen te houden. Dit verklaart volgens mij de afwezigheid van een sterke rechts-populistische anti-EU-partij, ondanks de ook in Duitsland sterk aanwezige eurosceptis. De hoge mate van herkenning van de Brusselse politiek ontbreekt in de meer centraal geregeerde landen zoals Frankrijk, Nederland en Groot-Brittannië. Merkel zelf heeft de Duitse eurosceptici veel wind uit de zeilen genomen door de hand op de knip te houden. Haar grote verhaal naar de kiezer toe is dat zij de euro heeft gered zonder dat het de Duitse belastingbetaler buitensporig veel geld heeft gekost.

NOTEN

- 1 Stefan Kornelius, *Angela Merkel, Die Kanzlerin und ihre Welt*, Hamburg, 2013, blz. 255.
- 2 Dit verwijst naar de titel van Hans-Peter Schwarz, *Republik o'Űe Kompaß, Anmerkungen zur deutschen Außenpolitik*, Berlijn, 2005.
- 3 Jürgen Habermas, 'Merkels von Demoskopie geleiteter Opportunismus', *Süddeutsche Zeitung*, 7 april 2011.
- 4 Hans-Werner Sinn, 'EZB und Rettungsfonds dürfen keine Staatsanleihen kaufen', *Handelsblatt*, 16 – 9, 2011, nr. 180, blz. 8.
- 5 William E. Paterson, 'Reluctant Hegemon? Germany Moves Central Stage in the European Union', *Journal of Common Market Studies*, 2011, blz. 57-75.
- 6 'The reluctant hegemon, A special report on Germany', *The Economist*, 15-21 juli 2013, blz. 1-20, in het bijz. blz. 4-7.
- 7 Coen Teulings e.a., *Europa in crisis, Het Centraal Planbureau over schulden en de toekomst van de Eurozone*, Amsterdam, 2011, blz. 185-208.
- 8 Martin Visser, *De Eurocrisis, Onthullend verslag van politiek falen*, Amsterdam, 2012, blz. 10, 39, 45-53, 83.
- 9 Zie Niall Ferguson, 'Merkel's "deutsche Michel" ploy is bad economics', *Financial Times*, 11 juli 2013 (een Nederlandse vertaling van dit artikel, onder de titel 'Gevaarlijk zelfbeklag van Duitsland' werd op 17 juli 2013 gepubliceerd in *NRC Handelsblad*).
- 10 Naar Simon Bulmer, Charlie Jeffery & William Paterson, *Germany's European Diplomacy: Shaping the Regional Milieu*, Manchester, 2000.